

Kan man sige sådan, og hvorfor?

Ud over at mange folk slår op i Jysk Ordbogs netudgave (på www.jyskordbog.dk), modtager vi også – pr. e-mail, telefon el. brev – en del direkte spørgsmål om sprogbrug. Vi giver så vidt muligt et hurtigt svar – også når spørgsmålet snarest burde være rettet til Dansk Sprognævn eller Institut for Navneforskning. Men vi gør naturligvis mest ud af svaret, når spørgsmålet vedrører jyske ord og udtryk – som i nedenstående eksempler fra årets korrespondance.

træls

H.D. ønsker at vide, hvor ordet *træls* egentlig stammer fra, og om det er jysk eller fællesdansk.

Svar:

Træls er oprindelig genitiv (ejeform) af ordet en *træl*, anvendt som første sammensætningsled i ord som *trælsarbejde* (= et møjsommeligt arbejde, som man i fortiden typisk ville sætte en træl til; det nævnte ord kendes iflg. Otto Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog fra en kilde i 1607).

Et forled af denne art har let kunnet opfattes som og omtolkes til et tillægsord: et *træls* arbejde (især da den gamle betydning af *træl* længst var gået af glemme). Udviklingen er helt parallel med den for ordet *stakkels*, der også oprindelig er genitiv af en *stakkel* (egentlig *stav-karl* = omvandrende tigger): en *stakkels* hund er altså oprindelig en ringe, ynkelig hund, som man så den i hælene på en tigger.

Aage Hansen nævner i *Moderne dansk II* (1967) s. 430 også eksemplet *fælles* (oprindelig genitiv af navneordet *fællig*, jf. *i fællig*). Men ellers kendes overgangen genitiv > tillægsord mest i forbindelse med stofbetegnelser (i hvert fald i ældre sprogbrug): en *atlaske* kjole, en *bomuldstrøje* etc. I Ordbog over det Danske Sprog bd. XXIV sp. 881 jævnføres *træls* yderligere med nogle rent jyske overgange genitiv > tillægsord: en *skar*s knægt (< *skarn*), noget *vrag*s (= kassabelt) tøj (< *vrag*).

Kun få af disse tillægsord på -s vandt indpas i det fællesdanske skriftsprog, som voksede frem fra 1600-tallet (efterhånden i vekselvirkning med dannet hovedstads- og senere købstadstalesprog). Ordene på -s har sikkert i de læsende og skrivende stænder virket for gammeldags og uigennemskuelige – i en tid hvor selv de gode overleverede afledningsendelser *-ig*, *-lig*, *-som* konkurrerede med ny elegante, udefra hentede

Tærskning med plejl
– og dét er træls!
Xylografi 1879. Gunnar
Knudsen: *Dansk bondeliv
i forrige arhundrede*.

endelser som *-mæssig*, *-isk*, *-abel*. Holberg har faktisk ikke brugt et ord som *træls* (selv i sine komedier), jf. Holberg-Ordbogen (1983-88).

Men i dialekterne levede *træls* videre, især i de jyske dialekter. Og omkring 1980 (i kølvandet på en Malmros-film) fik *træls* noget af en renæssance, selv blandt yngre mennesker i København. Det vandt dog ikke rigtigt fodfæste i skriftsproget og blev blandt unge snart udskiftet af andre modeord. Stadig er der mange regionalsprogtalende jyder, der bruger ordet *træls* – for hvad skal man ellers finde, der så kort og præcis dækker ens inderlige mening?

løske og læse

V.R. skriver: Min mor sagde altid, at jeg ikke måtte *løske* – jeg skulle tage lige for af fadet og ikke række efter det største stykke kage. Hvad er *løske* for et ord?

Svar:

Ordet *løske* (= vrage og vælge, sortere) har iflg. Jysk Ordbogs samlinger været anvendt i hele Nørrejylland og i det vestlige Sønderjylland. I det østlige Sønderjylland slipper oplysningerne op lidt syd for Haderslev.

Når man siger *løsk*' (og det bringer vi i Jysk Ordbog under opslagformen at *lyske*), så gemmer der sig et morsomt stykke kulturhistorie bagved. Ordet er egentlig en afledning til *lus* – og det betyder oprindeligt "at pille lus" (af sig selv eller andre), en nyttig beskæftigelse i fjerne århundreder. I den betydning har *lyske* engang været almindelig brugt i hele det danske sprogområde.

Betydningen 'sortere' er en senere, overført betydning. Det har været et oplagt billedligt udtryk, fordi man jo sad og foretog nogenlunde de samme bevægelser – når man fx hen på foråret sorterede de gennem vinteren gemte kartofler. Udtrykket har utvivlsomt i første omgang gået på, at man sorterede noget fra som ubrugeligt eller mindre værdifuldt: rådne kartofler fra de gode, halmstumper fra de hele strå (som blev bundet i knipper), hvillinger fra rødspættefangsten (på Holmsland), ja sågar ældre tøj fra det stadig brugbare (ved oprydning i dragkisterne).

I anden omgang har ordet *lyske* så også udviklet betydning af en positiv udvælgelse, idet man sorterer det bedste fra til sig selv, fx blandt kager på et fad. Så er det, moderen kan irettesætte sin søn: "du må ikke sidde sådan og *lyske*!".

Fra ældre jyske kilder kendes i øvrigt et andet spændende udtryk for at sortere, nemlig at *løøse* (dvs. *læse*) fx kartofler. Undersøger man sagen nærmere, viser det sig, at den oprindelige (lad os sige vikingetidens) betydning af *læse* faktisk er at 'samle, udvælge, sortere'. Den udvælgelse og sortering af bogstaver, vi foretager os under læsning, er en senere, overført betydning af udsagnsordet.

Og inspiration til den overførte brug af ordet har vi fået sydfra: på latin betyder *legere* oprindeligt at 'samle, udvælge' etc., først i anden omgang også at 'læse'. Vi har simpelthen – via datidens latinkyndige – indlånt selve metaforen. Der skjuler sig en masse kulturhistorie i den måde, vi bruger ordene på.

hamborger

H.T. har helt fra sin barndom brugt udtrykket en *hamborger* om en sammenlagt melmad, halvt rugbrød, halvt franskbrød og med sukkerdrys imellem. Hvorfor hedder melmaden sådan?

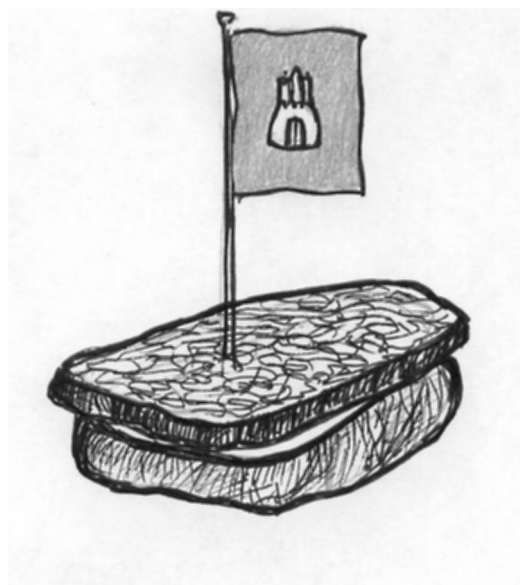
Svar:

Det hedder den også kun i det sydligste Jylland: fra rigsgrænsen op langs Vestkysten til nord for Ribe – og så mere sporadisk i Sydvestjylland og i et bælte over til Kolding-Haderslev. Og *hamborger* er ret beset bare en forkortelse; helt rigtigt hedder det en *hamborger-mellemmad*.

Men hvorfor så det? Man kunne selvfølgelig forestille sig skikken med en sammenlagt mellemmad indført sydfra, i sidste instans fra Hamborg. Men det forekommer mere sandsynligt, at forleddet *hamborger-* bare er lånt fra andre sammensatte ord.

Fx har folkemindedeforskeren Evald Tang Kristensen i slutningen af 1800-tallet fra Sydvestjylland optegnet ordet *hamborgermel*, brugt om fint hvedemel: "Min moder fik et pund *hamborgermel* til tærte til jul" (Gamle Folks Fortællinger om det jyske Almueliv bd. IV (1891 ff.) s. 98). Der er klart tale om købemel (i modsætning til det, man selv fik malet), formentlig købt i nærmeste købstad, importeret udenlands fra – måske og måske ikke via Hamburg. Afgørende for betegnelsen synes at være den fine kvalitet, der mindede om de luksusvarer, bønder forbandt med købstads- og storbylivet. Tilsvarende har man helt op i 1900-tallet i de mere afsides hjørner af Jylland brugt betegnelsen *hamborgergarn* om finspundet, købt uldgarn (modsat det grovere hjemmespundne).

I ord som de nævnte fungerer forleddet *hamborger-* altså som en slags kvalitetsbetegnelse. Ganske som man i Vestjylland brugte ordet *engelsk*, først i forbindelse med uld og knive, men efterhånden helt løsrevet – så man altså om ethvert kvalitetsprodukt kunne sige, at "det er bare *engelsk*" (jf. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål bd. I (1886 ff.) s. 251).

Når en mellemmad af rugbrød og franskbrød (i ældre tid: sigtebrød), typisk med sukker drysset på smørret, blev kaldt en *hamborger-mellemmad*, var det altså rosende ment: den var noget særligt – ikke en almindelig rugbrødshumpel. Omkring 1900 var en sådan mellemmad for øvrigt lige så populær i arbejderkvartererne i København. Og her udmøntede man en anden, lige så rosende betegnelse: en *amagermad* – med tanke på den større velstand og luksus blandt amagerbønderne.